

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Литвин О.П. Ефективність запровадження механізмів державного управління у попередженні забруднення або псування земель при здійсненні господарської діяльності. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». 2011. Вип. 4. С. 112–120.
2. Шульга А.М. Особливості кваліфікації злочинного забруднення та псування земель (ст. 239 Кримінального кодексу України). Право і суспільство. Питання кримінального права та процесу. 2014. № 6–1, частина 2. С. 326–331.
3. Шульга А.М. Соціальна обумовленість встановлення кримінально-правової заборони забруднення та псування земель. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2006. № 3. С. 11–20.
4. Іщенко М.В. Забруднення або псування земель як наслідки у злочині, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу України. Кримінальне право. Серія «Кримінологія». URL: <http://oaji.net/articles/2016/3229-1477296330.pdf>.
5. Головкін О.В., Леляк Я.О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. Судова апеляція. Серія «Кримінальне право та кримінальний процес». 2014. № 2 (35). С. 38–44.
6. Лисанець О.С. Правові засади охорони земель від забруднення та псування. Теорія та практика правознавства. 2014. Вип. 2 (6). С. 1–10.
7. Пенязькова О. Порухення спеціальних правил як ознака складу злочину, передбаченого у статті 239 «Забруднення або псування земель» Кримінального кодексу України. Вісник Національної академії прокуратури України. Трибуна молодого вченого. 2017. № 4 (50). С. 118–124.
8. Вівчаренко О. Стан та прояви проблематики дослідження правової охорони земель в Україні. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Випуск 3 (7). С. 50–54.
9. Зигрій О. Організаційно-правовий аспект використання та охорони земель. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Випуск 1 (9). С. 70–74.
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
11. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довікільця: постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.
12. Звіти про роботу органів досудового розслідування за 2015–2017 рр. URL: <http://www.gp.gov.ua>.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua>.

УДК 343.221.51

ВИДИ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ
ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯTYPES OF CRIMINAL MEASURES AGAINST LEGAL ENTITIES
IN UKRAINE: WAYS OF IMPROVEMENT

Онокієнко О.А.,

*студентка юридичного факультету**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядаються види заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, передбачені Кримінальним кодексом України. Виділено окремі проблеми правового регулювання цих заходів та можливі шляхи їх подолання. Запропоновано розширити перелік заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб з урахуванням мети їх застосування та зарубіжного досвіду.

Ключові слова: заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, мета застосування заходів кримінально-правового характеру, штраф, ліквідація юридичної особи, конфіскація майна.

В статье рассматриваются виды уголовно-правовых мер, применяемых к юридическим лицам, которые предусмотрены Уголовным кодексом Украины. Выделены некоторые проблемы правового регулирования данных мер и возможные пути их устранения. Предлагается расширить перечень уголовно-правовых мер, применяемых к юридическим лицам, с учетом цели их применения и зарубежного опыта.

Ключевые слова: меры уголовно-правового характера относительно юридических лиц, цель применения уголовно-правовых мер, штраф, ликвидация юридического лица, конфискация имущества.

The article examines types of criminal measures against legal entities determined by Ukrainian Criminal Code. There are defined some problematic issues about legal regulation of these measures and ways to improve it. Author offers to expand the list of criminal measures for legal persons on the basis of their purpose and foreign experience.

Key words: criminal measures against legal entities, purpose of criminal measures, fine, dissolution of legal entity, confiscation.

Постановка проблеми. Інститут заходів кримінально-правового характеру є порівняно новим для українського кримінального права. Його запровадження супроводжувалося численними науковими дискусіями щодо сутності таких заходів, їх співвідношення з кримінальною відповідальністю, доцільності їх закріплення у кримінальному законодавстві та інших проблемних аспектів, які не вщухають і досі. Проте у цій публікації звертається увага на конкретні питання, пов'язані із видами заходів кримінально-правового характеру, які можуть бути застосовані до юридичної особи. На нашу думку, вдосконалення правового регулювання у цій сфері дозволить активніше

застосовувати цей інститут у судовій практиці. У такому аспекті видається корисним звернення до досвіду держав, які раніше за Україну запровадили заходи кримінально-правового впливу на юридичну особу, а отже, вже мали можливість перевірити їх ефективність на практиці.

Стан опрацювання. Проблеми інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб були предметом дослідження багатьох українських вчених, серед яких можна назвати П.П. Андрушка, Т.С. Баграченко, В.К. Гришука, К.П. Задою, В.М. Куца, С.Я. Лихову, А.С. Нерсесяна, Н.А. Орловську, О.Ф. Пасеку, О.В. Попович, П.Л. Фріса, М.І. Харвонюка, Г.З. Яремко, А.М. Яценка та інших.

Метою публікації є аналіз видів заходів кримінально-правового характеру, які можуть бути застосовані до юридичних осіб в Україні та окремих іноземних державах.

Виклад основного матеріалу. Під час встановлення переліку заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та особливостей їх призначення варто керуватися метою їх застосування. Однак така мета на рівні Кримінального кодексу України (далі – КК України) не визначена. Наприклад, мета покарання, закріплена у статті 50 КК України передбачає кару, виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Надалі вона простежується у кожному із передбачених розділом Х видів покарань.

Очевидно, що внаслідок специфіки юридичної особи як суб'єкта права мета застосування заходів кримінально-правового характеру щодо неї має відрізнятися від мети покарання, що призначається фізичній особі. Каральний вплив на юридичну особу є фактично неможливим, оскільки вона не має свідомості та не здатна його сприяти. Тому слід сформулювати інші цілі, що враховують таку специфіку. На нашу думку, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб застосовуються з такою метою:

- усунення суспільної небезпечності юридичної особи, від імені чи в інтересах якої було вчинено злочин;
- відшкодування шкоди, завданої суспільству участю юридичної особи у вчиненні злочину, а також усунення інших суспільно небезпечних наслідків;
- попередження вчинення злочинів від імені та на користь юридичних осіб (стримувальний ефект).

Водночас застосовувані державою заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб повинні бути достатньо ефективними, щоб досягти цієї мети, та пропорційними вчиненому від імені/в інтересах юридичної особи діянню та іншим обставинам справи. Для цього необхідно мати дієвий механізм індивідуалізації таких заходів, тобто або широкий вибір їх різновидів, або ефективну систему обрахунку їх розмірів (строків) залежно від вказаних обставин. В ідеалі ці два елементи мають поєднуватись.

Українське кримінальне законодавство передбачає застосування до юридичної особи таких заходів кримінально-правового характеру, як штраф, ліквідація та конфіскація майна (стаття 96-6 КК України). Зауважимо, що штраф та ліквідація є основними заходами, а конфіскація майна – додатковим. Також юридична особа має відшкодувати нанесені збитки та шкоду, а також неправомірну вигоду, яка отримана чи могла бути отримана нею, у повному обсязі. Відповідно слід проаналізувати, наскільки передбачені розділом XIV-1 види заходів кримінально-правового характеру ефективно виконують мету свого застосування та чи немає необхідності у доповненні цього переліку.

Першим серед заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб названий штраф, згідно зі статтею 96-7 КК України – це грошова сума, яка сплачується юридичною особою на підставі судового рішення. М.І. Хавронюк зазначає, що штраф переслідує винятково мету покарання, та вказує на недолік законодавчих положень, які ігноруючи правову суть штрафу, визначають його не як вид покарання, а як вид заходів, що не є покаранням [1, с. 393–394]. Водночас А.М. Яценко відзначає існування штрафів щодо юридичних осіб в інших законодавчих актах України (наприклад, у Законі «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності»), мета застосування яких, можливо, дещо збігається з метою покарання, але є специфічною [2, с. 217].

Можна виділити такі цілі застосування штрафу щодо юридичних осіб: усунення суспільно-небезпечних наслідків злочину (опосередковано, оскільки кошти спрямовуються на потерпілому, а у державний бюджет, однак держава має своїм обов'язком задоволення суспільних інтересів, зокрема й усунення суспільно-небезпечних наслід-

ків правопорушення, що робиться серед іншого за рахунок бюджетних коштів); стримувальний ефект – перспектива сплатити штраф з коштів юридичної особи повинна утримувати від використання останньої для вчинення злочинів.

Крім того, штраф є найпростішим заходом з позиції його реалізації, не потребує додаткових витрат з боку держави і має наочний та ефективний вплив на юридичну особу. Тому він є найпоширенішим заходом кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у законодавстві багатьох держав світу. Та й міжнародні акти часто серед санкцій, які мають бути застосовані до юридичних осіб, називають саме грошове стягнення (стаття 10 Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму, стаття 5 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, стаття 26 Конвенції ООН проти корупції, стаття 10 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності).

Для досягнення мети застосування штрафу як заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи велике значення має спосіб його обрахунку. Слід враховувати, що незначні суми штрафів не матимуть ефективного впливу на великі корпорації, водночас занадто високі можуть призводити до економічних труднощів та банкрутства невеликих компаній. Необхідно мати збалансований спосіб визначення конкретної суми грошового стягнення, який зробить вчинення злочинів економічно не вигідним для будь-якої юридичної особи, однак не стане непосильним тягарем для малого та середнього бізнесу.

Відповідно до статті 96-7 КК України штраф призначається з огляду на двократний розмір незаконно одержаної неправомірної вигоди. Якщо ж неправомірну вигоду не було одержано або її розмір неможливо обчислити, суд призначає штраф залежно від тяжкості вчиненого злочину у межах, встановлених цією статтею. Як відзначають Н.А. Орловська [4, с. 28–29] та О.Ф. Пасека [5, с. 260], керуючись системним тлумаченням статті 96-7 та статей 12, 53 КК України, які визначають розміри штрафів для фізичних осіб, на практиці можливі ситуації, коли розмір штрафу як покарання для фізичної особи може дорівнювати або й перевищувати розмір штрафу як заходу кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

О.Ф. Пасека, посилаючись на думку Р.В. Мініна, вважає, що необхідно встановити більші суми штрафів для юридичних осіб або ж зробити їх кратними до штрафів для фізичних осіб [5, с. 260]. Така система існує у деяких зарубіжних державах, наприклад, відповідно до статті 131-38 КК Франції максимальний розмір штрафу для юридичної особи дорівнює п'ятикратному розміру штрафу для фізичної особи, передбаченому за відповідний злочин. Якщо ж за певний злочин не передбачено покарання у вигляді штрафу, штраф для юридичної особи становить 1 млн євро.

Цікавою та вартою ретельного дослідження є система пропорційних штрафів (day-fines), запроваджена в Італії. Відповідно до італійського закону «Про адміністративну відповідальність юридичних осіб» у разі вчинення кримінального правопорушення в інтересах чи на користь юридичної особи, їй може бути призначено адміністративне стягнення у вигляді штрафу, вираженого у певній кількості квот. Квота – це певна грошова сума, яка визначається судом залежно від економічного стану юридичної особи в межах від 258 до 1 549 євро. Кількість квот ґрунтується на тяжкості правопорушення, участі юридичної особи у його вчиненні, вжитих юридичною особою заходів для зменшення чи усунення наслідків діяння та попередження аналогічних правопорушень у майбутньому. Схожа система передбачена і в КК Іспанії та Румунії. Вона враховує як тяжкість вчиненого правопорушення, так і характеристики самої юридичної особи, що дозволяє максимально індивідуалізувати штраф та підвищує ефективність такого заходу.

Другим основним заходом кримінально-правового характеру, що може бути застосований до юридичної особи, є ліквідація. Відповідно до статті 96-9 вона має застосуватися у разі вчинення певного кола злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258, 258-5, 436, 436-1, 437, 438, 442, 444, 447 КК України. Але слід відзначити проблему із статтею 436-1, якої немає в загальному переліку підстав застосування заходів кримінально-правового характеру, закріпленому статтею 96-3. Ця законодавча прогалина потребує усунення.

Крім того, відповідно до ч. 2 статті 96-4 у випадку вчинення перерахованих у попередньому абзаці злочинів заходами кримінально-правового характеру можуть підлягати і юридичні особи публічного права. Оскільки КК не передбачає альтернативного заходу, то ліквідації мають підлягати і вони, що створює суттєві проблеми, особливо у випадку з державними органами, органами влади АР Крим, органами місцевого самоврядування, міжнародними організаціями тощо.

Варто зазначити, що у деяких європейських державах, які допускають призначення заходів кримінально-правового характеру юридичним особам публічного права, застосування до них ліквідації забороняється (наприклад, КК Бельгії, Франції, Румунії тощо). Запровадження аналогічного положення до українського КК, а також розширення кола альтернативних заходів кримінально-правового впливу на юридичних осіб цілком вирішило б окреслену проблему.

Також потребує уточнення сама підстава застосування ліквідації. Це найсуворіший захід кримінально-правового характеру серед тих, що можуть бути застосовані до юридичної особи, оскільки його зміст полягає у припиненні її існування як суб'єкта права. Тому він повинен призначатись лише у виняткових випадках, які виправдовують таку суворість. Враховуючи іноземний досвід, можна виділити такі підстави для ліквідації юридичної особи:

- якщо вона була умисно створена з метою вчинення злочинів (така підстава передбачена КК Франції, Бельгії, Румунії та Латвії);
- якщо вона була створена для законних цілей, але у подальшому відхилилася від правомірної діяльності для вчинення злочинів (така підстава визначена у КК Франції, Бельгії, Румунії);
- якщо було вчинено тяжкий чи особливо тяжкий злочин (така підстава закріплена КК Латвії);
- у разі злісного ухилення від виконання інших заходів кримінально-правового характеру (підстава передбачається КК Румунії).

Такі умови застосування ліквідації цілком відповідали б її основній меті – усуненню суспільної небезпеки, зумовленої діяльністю юридичної особи, стимулюванню правомірної поведінки (виконання інших заходів), а також мали б достатній стримувальний ефект.

Відповідно до статті 96-8 КК України у разі призначення ліквідації юридичної особи суд у якості додаткового заходу кримінально-правового характеру застосує конфіскацію її майна, що полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави майна юридичної особи. Такий захід має на меті попередити використання майна ліквідованого суб'єкта для створення нової юридичної особи, яка також використовуватиметься для вчинення злочинів.

Слід звернути увагу на пропозиції деяких українських науковців, зокрема О.В. Попович [5, с. 98] та П.Л. Фріса [6, с. 155], щодо необхідності запровадження ліквідації окремого підрозділу юридичної особи, а отже, і конфіскації майна цього підрозділу, а не всієї юридичної особи. Такий захід видається доцільним у разі, коли злочин вчинено у рамках діяльності окремого підрозділу, а сама юридична особа не одержала вигоди від його вчинення та не мала змоги його попередити.

Як вже було зазначено, перелік заходів, які можуть бути застосовані до юридичної особи, недостатній для ефективного досягнення мети їхнього застосування. Абсолютно не враховано можливість усунення суспільної небезпечності юридичної особи без її ліквідації шляхом виправлення недоліків у її організації та/або діяльності, які зробили можливим вчинення злочину від її імені та в її інтересах. Крім того, наявність лише двох основних заходів не дозволяє індивідуалізувати кримінально-правовий вплив на юридичну особу. Тому у доктрині кримінального права неодноразово висловлювалася думка про необхідність розширення переліку заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи.

У іноземному законодавстві по-різному підходили до вирішення питання видів заходів кримінально-правового характеру, які можуть бути застосовані до юридичної особи. Деякі держави обмежились лише грошовим стягненням у вигляді штрафу (наприклад, Фінляндія, ФРН), інші закріпили розгалужену систему заходів, серед яких суд на основі обставин конкретної справи обирає той, що стане ефективним для конкретної юридичної особи. Другий підхід видається придатним для досягнення мети застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Тому варто розглянути деякі види заходів, які могли б доповнити закріплені українським кримінальним законодавством перелік.

Одним із заходів кримінально-правового характеру, який передбачений у законодавстві багатьох європейських держав та на який звертали увагу українські науковці [6, с. 98; 7, с. 155; 8, с. 205–206], є позбавлення та обмеження певних прав. Цей захід спрямований на усунення суспільної небезпечності юридичної особи, не вдаючись до її ліквідації. Зміст такого заходу полягає у тому, що суд позбавляє юридичну особу права здійснювати певну діяльність або обмежує її здійснення на постійній основі чи на визначений час. Зазвичай він призначається юридичній особі, якщо злочин було вчинено у зв'язку із здійсненням цього права або якщо є ризик зловживання ним у майбутньому.

Найпоширенішими є такі види обмежень:

- припинення діяльності юридичної особи (або одного чи декількох з видів діяльності, які вона здійснює);
- закриття приміщень чи підрозділів юридичної особи, які стали місцем вчинення злочину;
- позбавлення певних прав, дозволів та ліцензій;
- заборона одержувати субсидії, субвенції, дотації та інші види публічної фінансової допомоги;
- заборона брати участь у процедурах публічних державних закупівель;
- заборона здійснювати рекламу своєї діяльності, товарів та послуг тощо.

В українському законодавстві наявні окремі положення, які передбачають позбавлення юридичної особи певних прав через вчинення нею злочину (наприклад, стаття 17 ЗУ «Про публічні закупівлі»), однак, на нашу думку, цього недостатньо. Варто закріпити позбавлення та обмеження певних прав як захід кримінально-правового характеру у КК України, передбачити чіткий перелік заборон та обмежень, які може застосовувати суд, щоб наслідки вчинення кримінального правопорушення для всіх осіб були ясними і передбачуваними, як того вимагає принцип законності.

Ефективним заходом кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, який має мету усунення її суспільної небезпечності та попередження вчинення злочинів у майбутньому, може стати судовий нагляд. Він не надто поширений у країнах Європи (серед країн, що його передбачили, можна назвати Францію, Іспанію, Румунію), це пов'язано зі складністю його застосування, на відміну від інших заходів він потребує значних зусиль з боку держави.

За змістом судовий нагляд полягає у тому, що суд призначає спеціальну уповноважену особу, яка певний

час здійснюватиме нагляд за тією діяльністю юридичної особи, у зв'язку з якою було вчинено кримінальне правопорушення. Повноваження такої особи мають бути чітко окреслені судовим рішенням. Вона повинна періодично звітувати про діяльність юридичної особи перед судом. Такий захід не призначається юридичним особам публічного права, професійним спілкам та іншим аналогічним суб'єктам.

Видається, що запровадження такого заходу кримінально-правового характеру могло б справити суттєвий вплив на попередження вчинення злочинів від імені та в інтересах юридичних осіб, однак для цього необхідно забезпечити наявність кваліфікованих осіб, які здійснюватимуть нагляд, підготовку суддів, які аналізуватимуть звіти та оцінюватимуть ефективність нагляду, чітко прописані процедури призначення особи, що має здійснювати нагляд, коло повноважень такої особи та інші деталі.

Ще одним додатковим заходом кримінально-правового впливу на юридичну особу може стати публікація вироку (чи оприлюднення його у ЗМІ іншим чином). Пропозиції щодо запровадження цього заходу вже висловлювали О.О. Михайлов [8, с. 153], В.К. Гришук та О.Ф. Пасека [7, с. 205].

Серед держав, які запровадили цей захід, можна назвати Бельгію, Румунію, Францію, Італію, Польщу, Чехію тощо. Публікацію судового рішення щодо юридичної особи у більшості з них здійснює відповідальний працівник суду за рахунок юридичної особи, однак у Чехії юридична особа сама повинна оприлюднити судові рішення у спо-

сіб, визначений судом. У судовому рішенні мають бути визначені засоби масової інформації, обсяг рішення, який підлягає оприлюдненню. Публікація рішення у ЗМІ має містити інформацію про найменування юридичної особи, кримінальне правопорушення, вчинене від її імені чи на її користь, інші заходи кримінально-правового характеру, що застосовані судом тощо (за загальним правилом). Інформація про будь-яких інших осіб, згаданих у судовому рішенні, оприлюдненню не підлягає.

На нашу думку, вартим уваги є положення чеського Закону «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб та провадження проти них», згідно з яким публікація вироку може бути призначена, якщо суд визнає за необхідне довести його до відома суспільства з огляду на характер та тяжкість кримінального правопорушення, а також з міркувань безпеки людей чи майна. Метою цього заходу є не заподіяння шкоди репутації юридичної особи, а інформування суспільства про недобросовісну господарську діяльність, потенційну небезпеку для споживачів тощо.

Висновки. Отже, коло заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи має визначатись з огляду на мету застосування цих заходів, яка полягає в усуненні суспільної небезпечності юридичної особи, усуненні/зменшенні суспільно небезпечних наслідків злочину, попередженні вчинення нових злочинів від імені та в інтересах юридичної особи. Для досягнення цієї мети варто вдосконалити передбачені чинним КК України заходи кримінально-правового характеру, а також доповнити їх перелік позбавленням та обмеженням певних прав, судовим наглядом та публікацією вироку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. пос. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваїте, 2014. 944 с.
2. Яценко А.М. Деякі міркування щодо форм реалізації кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально-правового характеру. Вісник кримінологічної асоціації України. 2015. № 1 (9). С. 212–223.
3. Орловська Н.А. Штраф щодо юридичних осіб: проблеми кримінально-правової регламентації. Новітні кримінально-правові дослідження – 2015: зб. наук. пр. / відп. ред. О.В. Козаченко. Миколаїв: Іліон, 2015. С. 26–29.
4. Пасека О.Ф. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб: окремі проблемні питання. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2014. Вип. 4. С. 253–263.
5. Попович О.В. Заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб: проблеми застосування та шляхи удосконалення. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2015. № 18, том 2. С. 96–99.
6. Фріс П.Л. До питання про кримінальну відповідальність юридичної особи. Юридичний вісник. 2015. № 2 (35). С. 152–156.
7. Гришук В.К., Пасека О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 248 с.
8. Михайлов О.О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Академія адвокатури України. К., 2008. 190 с.